

The Politics of Friendship in the Political Thought of Khwaja Nasir al-Din Tusi

Tahereh Sharif¹ , Ebrahim Barzegar² , MohammadBagher Khorramshad³ , Nafise sadat Ghaderi⁴

1. PH.D Candidate in Political Science, Department of Theology and Political science, Faculty of Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: t.sharif1385@gmail.com
2. Professor, Department of Political Scienc and Law, Allame Tabatabaei University, Invited professor in Department of Theology and Political Science, Faculty of Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author) Email: barzegar@atu.ac.ir
3. Professor, Department of political scienc and law. Allame Tabatabaei University, Invited professor in Department of Theology and Political Science, Faculty of Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mb.khorramshad@gmail.com
4. Assistant professor, Department of Theology and Political science, Faculty of Law, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: ghaderinafise@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 04 December 2024 Received in revised form: 01 February 2025 Accepted: 17 March 2025 Published online: 21 March 2025 Keywords: Arendt, Derrida, Imam Khomeini, Khwaja Nasir al-Din Tusi, Kindness Politics of Friendship.	Civil friendship among human beings is a noble virtue, a prerequisite for human flourishing, and a defining characteristic present since the dawn of history. As Carl Schmitt asserts, the essence of politics lies in the friend-enemy distinction, inherently inciting conflict. In recent centuries, discourses of hostility have expanded within the Islamic world, with movements such as Wahhabism and jihadist-takfiri factions exemplifying this tendency. Given that conflict appears foundational and that one of the main responsibilities of politics is conflict resolution through friendship, this study aims to conceptualize and advance the idea of a "politics of friendship" in Iran and across Muslim societies. To this end, the thought of Khwaja Nasir al-Din Tusi—an influential thinker from the Islamic Golden Age—is revisited. Tusi emphasized love in political thought, considering it superior to justice, and offering great potential for grounding a politics of friendship. The findings suggest that Tusi's political philosophy can be adapted to contemporary contexts through a theoretical model of political and civil friendship. This model incorporates insights from Western thinkers such as Hannah Arendt and Jacques Derrida, as well as elements from the thought of Imam Khomeini.
Cite this article: Sharif, T.; Barzegar, E.; Khorramshad; MB. and Ghaderi, N. (2025). The Politics of Friendship in the Political Thought of Khwaja Nasir al-Din Tusi. <i>Journal of Social Theories of Muslim Thinkers</i>, 15(1): 64-80. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.385008.1748	

1. Introduction

1-1. Statement of the Problem

Today, many societies are engulfed in violence, war, and terror, and atrocities such as genocide continue to unfold. The persistence of conflict in the Islamic world—exacerbated by takfiri groups operating on the basis of enmity—underscores the need for politics to resolve such tensions. A forgotten dimension of political practice is friendship, a concept that remains largely absent from scientific and academic discourse. Khwaja Nasir al-Din Tusi was an ethical thinker and politically astute philosopher who recognized his responsibilities in a time of widespread conflict and moral decay. By entering the Ilkhanid political system, he assumed leadership over the scientific and cultural domains. Under his influence, the Mongols transitioned from destroyers to patrons of Islamic science and culture. After the fall of Baghdad, Tusi leveraged Mongol authority to empower Shi'a Islam, revitalizing religious endowments and promoting the status of Shi'a scholars. Consequently, the 6th and 7th centuries AH became a golden era in Islamic intellectual history. Tusi also emerged as a prominent commentator on Greek philosophy and a leading statesman of his time (Tabatabaei, 2021: 300).

1-2. Research Question

How does the politics of friendship emerge within the intellectual framework of Khwaja Nasir al-Din Tusi?

1-3. Hypothesis

The hypothesis posits that the components of political friendship in Tusi's thought include public happiness, power, equality, acceptance of difference and the other, responsible friendship, and love—all of which form the foundation for a politics of friendship.

1-4. Purpose of the Study

This research aims to re-examine and contemporize Tusi's theories, tapping into their potential to shape a modern politics of friendship that can inform policymaking in both the Islamic world and the global arena.

2. Methodology

This study employs a qualitative approach consistent with the interpretive paradigm. It seeks to uncover meaning through a dialogical engagement between researcher and text (Iman, 2017: 150–154). Qualitative inquiry here is methodologically plural, employing a mix of techniques, notably the "interrogation of the text" approach innovated by Mohammad Baqir al-Sadr (Manouchehri, 2015: 161–163).

3. Literature Review

Several recent studies have addressed themes related to friendship in Islamic philosophy. Hamleh Dari and Fazeli (2023) explored the causes and objects of friendship in the views of Ghazzali and Tusi. Abolhasani Niaraki (2022) examined the evolution of the concept of love in the works of Farabi and Tusi. Her earlier work (2021) analyzed the role of love and friendship in civic ethics through Tusi's lens. Kashani et al. (2020) explored the voluntariness of love in early human experience. Zaghari et al. (2020) compared political ethics in the views of Tusi and Nizam al-Mulk. Yousefi Rad (2022) systematized Tusi's political thought in his monograph, while Noorian (2015) conducted a comparative study of Tusi and Nizam al-Mulk's statecraft. Bayat Sarmadi (2022) examined love and friendship in the thought of Ibn Miskawayh and Tusi. Although the centrality of friendship in Tusi's work is acknowledged, no comprehensive study has yet explored his concept of a "politics of friendship." This research addresses that gap by:

1. Constructing a theoretical framework that blends classical Islamic and contemporary Western views on friendship (e.g., Derrida, Arendt).
2. Utilizing qualitative content analysis and a directed interpretive strategy.
3. Systematizing and localizing Tusi's thought for present-day political application.

4. Findings

Tusi's political philosophy embraces religious and ethnic plurality. For example, he accepted Sunni functionaries and showed regard for Arabs in Iraq. His vision of an ideal society is one built upon love and mutual care. Altruism, as he describes it, stems from virtuous self-love—not narcissism—and extends outward to form genuine friendships. Tusi believed that love and friendship are key to social cohesion, preventing societal fragmentation. Maintaining solidarity, however, requires acceptance of religious, cultural, ethnic, and linguistic differences. In his view, true power arises from cooperation, and the politics of friendship is a natural outcome of human sociability.

Love, for Tusi, is more foundational than justice in sustaining society. When love and friendship prevail, the need for distributive justice may diminish. His concept of equality is tied to justice and equitable access to public goods, aligning with the principles of the politics of friendship. He also emphasized responsibility within civil relationships—ruler to subjects, teacher to student, citizen to citizen. This responsible friendship forms the ethical backbone of his vision for political society. Ultimately, love represents the highest political unity, one that links affection, honesty, and even divine union. Tusi advocates for overcoming selfish tendencies through the prioritization of others—an act that enables the emergence of a politics grounded in friendship.

5. Conclusion

A thorough analysis of Tusi's texts reveals that all dimensions of the politics of friendship can be drawn from his thought. By adapting his ideas through a contemporary theoretical framework, this research lays the groundwork for friendship-based policymaking within the Islamic Republic and the broader Muslim world. Tusi's philosophy presents a path toward mitigating violence, terrorism, and radicalism through a political ethic centered on love, compassion, and unity—offering a more humane and peaceful image of Islam to the world.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: Complied with.

Data Availability Statement: Not applicable.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The authors declare no conflict of interest.

References

- Abolhasani Niyaraki, F. (2021). Goodness-centered civic ethics based on love and friendship from the perspective of Khajeh Nasir. *Research Journal of Ethics*, 14(53), Autumn. [In Persian]
- Abolhasani Niyaraki, F. (2023). Explanation of the historical transformation of the Platonic-Aristotelian doctrine of friendship and love in the thought of Farabi and Tusi (in the field of human relations). *History of Philosophy*, 13(4). [In Persian]
- Alavipour, M., & Borhani, M. (2011). Classical friendship and contemporary solidarity. *Political and International Approaches*, 2(5). [In Persian]
- Alavipour, M. (2016). Derrida's critique of narratives of friendship in the history of political thought. *Political and International Approaches*, 7(46), Summer. [In Persian]
- Amin, H. (2004). *Ismailiyon va Mogol va Khajeh Nasir al-Din Tusi* [Ismailis, Mongols, and Khajeh Nasir al-Din Tusi]. Institute of Islamic Jurisprudence Encyclopedia, Qom. [In Persian]
- Arendt, H. (2011). *The human condition* (M. Alia, Trans.). Ghoghnum, Tehran. (Original work published 1958) [In Persian]
- Arendt, H. (2015). *The life of the mind* (M. Alia, Trans.). Ghoghnum, Tehran. (Original work published 1978) [In Persian]

- Azizollahi, F. (2017). *Intellectual friendship and social solidarity: A comparative study of the views of Jacques Derrida and Jürgen Habermas* (Master's thesis, Kharazmi University, Tehran). [In Persian]
- Barzegar, I. (2014). *Imam Khomeini's political thought: Politics as Sirat*. Samt, Tehran. [In Persian]
- Barzegar, I. (2023). *Sirat, policy making, and political understanding in the thought of Ayatollah Khamenei*. Islamic Revolution Publications, Tehran. [In Persian]
- Bayat Sarmedi, V. (2022). *The concept of friendship in the political thought of Ibn Miskawayh of Ray and Khajeh Nasir al-Din Tusi* (Master's thesis, Allameh Tabatabaei University, Tehran). [In Persian]
- Hamledari, S., & Fazli, S. A. (2023). A comparative study of the views of Ghazali and Khajeh Nasir al-Din Tusi on the cause and object of friendship. *Social Theories of Muslim Thinkers*, Faculty of Social Sciences, University of Tehran. [In Persian]
- Haqiqat, S. S. (2012). *Methodology of political science*. University of Mofid, Qom. [In Persian]
- Hosseini, M. S. F. A., & Hosseini, G. (2007). *Introduction to Muslim philosophers: Khajeh Nasir al-Din Tusi*. Kanun-e Andishe Javan, Tehran. [In Persian]
- Imam Khomeini. (2010). *Sahifeh Noor* (Vols. 1–22). Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Tehran. [In Persian]
- Iman, M. T. (2017). *Philosophy of research methodology in the human sciences* (4th ed.). Research Institute of Seminary and University, Qom. [In Persian]
- Kalbasi, H., Elyan, M., & Mehrabi, E. (2016). A comparative study of the ethical thoughts of Aristotle and Khajeh Nasir al-Din Tusi. *Philosophy of Religion*, 13. [In Persian]
- Kashani, A., Rokui, M., & Nasrtian, M. (2020). The role of human will in affection from the perspective of Islamic ethics. *Philosophy of Religion*, 9(1), Autumn/Winter. [In Persian]
- Manouchehri, A. (2005). Friendship in political philosophy. *Research in Political Science*, 1. [In Persian]
- Manouchehri, A. (2015). *Approach and method in political science*. Samt, Tehran. [In Persian]
- Mortezavi, R. (2009). *Derrida's political philosophy* (Master's thesis, University of Isfahan). [In Persian]
- Nouriyani, H. (2015). *A comparative study of the views of Khajeh Nizam al-Mulk Tusi and Khajeh Nasir al-Din Tusi* (Master's thesis, Islamic Azad University, Tehran Central Branch). [In Persian]
- Pourjavadi, N., & Pourjavadi, Z. (2000). *The scholar of Tus*. University Publication Center, Tehran. [In Persian]
- Razavi, S. A. (2010). Social classes in the view of Khajeh Nasir al-Din Tusi. *Islamic Studies*, 42(2), Autumn/Winter. [In Persian]
- Tabatabaei, S. J. (2021). *The decline of political thought in Iran*. Minuye Kherad, Tehran. [In Persian]
- Tusi, Kh. N. (1982). *Awsaf al-Ashraf* [Characteristics of the Nobles]. Imam Publications, Mashhad. [In Persian]
- Tusi, Kh. N. (1992). *Akhlaq-e Nasiri* [Nasir's Ethics]. Islamic Scientific Publications, Tehran. [In Persian]
- Yousefi Rad, M. (1999). *The theory of the state in the political thought of Khajeh Nasir al-Din Tusi* (Master's thesis, Baqer al-Olum Higher Education Institute, Tehran). [In Persian]
- Yousefi Rad, M. (2004). The place of politics in the works of Khajeh Nasir al-Din Tusi. *Political Science Journal*, 25. [In Persian]
- Yousefi Rad, M. (2022). *The political thought of Khajeh Nasir al-Din Tusi*. Boustani-e Ketab, Qom. [In Persian]
- Zaghari, T., Bakhshayeshi Ardastani, A., & Ashraf, A. (2020). Political ethics from the perspective of two Islamic thinkers: Khajeh Nasir al-Din Tusi and Khajeh Nizam al-Mulk. *Journal of Political Studies of the Islamic World*, 10(3), Autumn. [In Persian]
- Zokayi, M. S. (2020). *The art of conducting qualitative research: From problem identification to writing*. Agaah, Tehran. [In Persian]

سیاست دوستی در اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی

طاهره شریف^۱، ابراهیم برزگر^۲، محمدباقر خرمشاد^۳، نفیسه السادات قادری^۴

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: t.sharif1385@gmail.com
۲. استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، استاد مدعو واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: barzegar@atu.ac.ir
۳. استاد گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، استاد مدعو واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mb.khorramshad@gmail.com
۴. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: ghaderinafise@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	دوستی مدنی بین انسان‌ها فضیلت والا و پیش شرط سعادت و وجه ممتازی است که به اندازه تاریخ بشر قدمت دارد. جوهره سیاست به تعبیر اشمیت در دوگانه دوستی-دشمنی خلاصه می‌شود. درواقع نفس سیاست منازعه برانگیز است. در قرون اخیر در جهان اسلام، ادبیات منازعه و ستیزه‌جویی بسط و گسترش یافته است. مصداق عینی این ادعا کنش‌های فرقه‌هایی مانند وهابیت و گروه‌های جهادی-تکفیری در منطقه است. از آنجا که اصل بر منازعه و وظیفه سیاست حل منازعه مبتنی بر دوستی است، پژوهش حاضر درصدد بسط «سیاست دوستی» در ایران و میان ملت‌های مسلمان است. برای نیل به این مقصود، فضای فکری متفکر مؤثر عصر زرین اندیشه اسلامی یعنی خواجه نصیرالدین طوسی را به دلیل اهمیتی که به محبت در سیاست می‌دهد و آن را بالاتر از عدالت می‌داند و ظرفیت خوبی برای پرورش سیاست دوستی دارد، با نگاهی نو قرائت می‌کند. پرسش اصلی این جستار آن است که سیاست دوستی در دستگاه فکری اندیشمند چگونه شکل می‌گیرد. فرضیه آن است که عناصر شکل‌دهنده سیاست دوستی در دستگاه فکری خواجه نصیر نظیر خوشبختی عمومی، قدرت، برابری، پذیرش تفاوت، پذیرش دیگری، دوستی مسئولانه و عشق بستر شکل‌گیری سیاست دوستی را فراهم می‌کند. یافته پژوهش این است که اندیشه سیاسی خواجه نصیر براساس الگوی نظری طراحی شده در زمینه دوستی سیاسی و مدنی قابلیت معاصر سازی دارد. این پژوهش با بهره‌گیری از نظرات اندیشمندان مغرب‌زمین در زمینه این سیاست دوستی (آرنت و دریدا) با جرح و تعدیل و نیز دوستی، محبت. یک شاخص از امام خمینی سازه نظری را طراحی کرده است.
کلیدواژه‌ها: آرنت، امام خمینی، خواجه نصیرالدین طوسی، دریدا، سیاست دوستی، محبت.	
استناد: شریف، طاهره؛ برزگر، ابراهیم؛ خرمشاد، محمدباقر و قادری، نفیسه سادات (۱۴۰۴). سیاست دوستی در اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۵ (۱): ۶۴-۸۰. https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.385008.1748	

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.385008.1748>

۱. مقدمه و بیان مسئله

امروزه سایه خشونت، جنگ و ترور بر سر بسیاری از جوامع وجود دارد و جهان شاهد فجایع غم‌انگیزی مانند نسل‌کشی است. وجود فضای منازعه و دشمنی در جهان اسلام به واسطه کنش‌های خشونت‌آمیز گروه‌های تکفیری مبتنی بر اصل منازعه است. وظیفه سیاست حل منازعه است. امر مغفول و کمرنگ‌شده سیاست، دوستی است. این امر در مجامع علمی و آکادمیک نیز مورد توجه واقع نشده و ادبیات آن نحیف است.

خواجه نصیرالدین طوسی اندیشمند معطوف به اخلاق و آگاه به زمانه بود. وی مسئولیت خود را به‌عنوان یک فیلسوف شریعت‌مدار و عمل‌گرا در زمانه مملو از جنگ و دشمنی و بی‌اخلاقی درک کرد. او با ورود به دستگاه سیاسی ایلخانان، مدیریت صحنه علمی و فرهنگی را برعهده گرفت. به‌مرور مغولان در خدمت علم، فرهنگ و تمدن اسلامی درآمدند. بعد از فتح بغداد، خواجه نصیر از مغولان برای تقویت اسلام شیعی بهره گرفت. او روحانیان و دانشمندان شیعه را از سراسر جهان گرد هم جمع کرد و اعتبار علمی و اجتماعی آن‌ها را به جایگاه رفیعی رساند و با بازگرداندن اوقاف شیعیان، نیروی اقتصادی آن‌ها را تقویت کرد؛ بنابراین قرن ششم و هفتم هجری قمری از جهت فرهنگی و علمی یکی از پراوازه‌ترین دوره‌های تاریخ در دنیای اسلام شد. همچنین خواجه یکی از بزرگ‌ترین شارحان فلسفه یونانی و از خوشنام‌ترین کارگزاران حکومتی این دوره از تاریخ ایران است (طباطبایی، ۱۴۰۰: ۳۰۰). «دوستی» و «محبت» و مفاهیم نزدیک به آن، یکی از محوری‌ترین موضوعات فلسفه سیاسی بود که مورد توجه خواجه نصیرالدین طوسی بود و به نگارش رساله اخلاق فلسفی انجامید.

۲. اهداف پژوهش

اوضاع دنیای امروز و به‌ویژه جهان اسلام از لحاظ میزان خشونت‌ها با زمینه و زمانه خواجه نصیر دارای شباهت‌هایی است؛ چنان‌که ضرورت بازخوانی و معاصرسازی نظریات وی و ظرفیت خوب برای پرورش سیاست دوستی در اندیشه‌اش محسوس است. در معاصرسازی، مفروض ما این است که اگر متفکر در عصر حاضر زنده بود و با این پرسش‌ها در باب سیاست دوستی مواجه می‌شد، چه پاسخی به آن‌ها می‌داد. ممکن است در نگاه اول این فاصله‌پرنشندی باشد، اما بدون سنت و میراث اسلامی و ایرانی خود نمی‌توانیم فکر کنیم. البته این شکاف باید توسط محققان پر شود که پژوهش حاضر با فن استنتاج آن‌ها را وادار به نطق در عصر معاصر کرده است. هدف اصلی پژوهش بازطراحی توأم با نوآوری سیاست دوستی است که می‌تواند مبنای سیاست‌سازی و سیاست‌گذاری در دنیای اسلام و عرصه بین‌المللی شود. پرسش این مطالعه آن است که سیاست دوستی در دستگاه فکری خواجه نصیر چگونه شکل می‌گیرد. به‌نظر می‌رسد عناصر شکل‌دهنده سیاست دوستی در نظام فکری خواجه نصیر قدرت، برابری، پذیرش تفاوت، پذیرش دیگری، دوستی مسئولانه و عشق بستر شکل‌گیری این سیاست دوستی را فراهم می‌سازد.

۳. پیشینه پژوهش

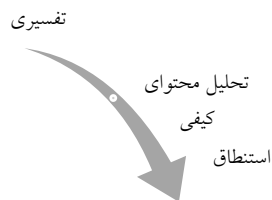
ذیل مقوله دوستی در اندیشه سیاسی منابع و آثار متعددی وجود دارد، اما بررسی منابعی که به اندیشه سیاسی خواجه نصیر و محبت و دوستی در اندیشه وی پرداخته‌اند مدنظر این پژوهش است. حمله‌داری و فاضلی (۱۴۰۲) در «بررسی تطبیقی دیدگاه غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی درباره سبب و متعلق دوستی» دو مقوله مهم سبب و متعلق دوستی را در اندیشه دو متفکر مطالعه کردند. ابوالحسنی نیارکی (۱۴۰۱) در «تبیین دگردیسی تاریخی آموزه درسی و محبت افلاطونی-ارسطویی در اندیشه فارابی و طوسی» در پی تبیین تحول تاریخی نظریه دوستی در فلاسفه دوره اسلامی با تمرکز بر آرای فارابی و خواجه نصیر بود. ابوالحسنی نیارکی (۱۴۰۰) در مقاله «اخلاق نیکی محور مدنی مبتنی بر محبت و دوستی از منظر خواجه نصیر» به بررسی جایگاه محبت و دوستی در اخلاق اجتماعی از نظر طوسی پرداخت. کاشانی، رکعی و نصرتیان (۱۳۹۹) در مطالعه «نقش اراده انسان در محبت از منظر اخلاق اسلامی» ارادی یا غیرارادی بودن محبت‌ورزی پس از فراهم‌شدن مقدمات و مراحل محبت در انسان را بررسی کردند و دریافتند بیشتر حکما محبت را در این مرحله غیرارادی دانسته‌اند. مقاله «اخلاق سیاسی از منظر دو اندیشمند اسلامی، خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه نظام الملک» نوشته زاغری و همکاران (۱۳۹۹) اخلاق سیاسی را از دید

خواجه نظام الملک و خواجه نصیر بررسی کردند. کتاب اندیشه سیاسی خواجه نصیر از مرتضی یوسفی راد (۱۴۰۱) به دنبال احیای تفکر سیاسی خواجه، سامان‌دهی آرا و نظریات وی و روشن کردن بخشی از تاریخ تفکر سیاسی اسلام بود. مسئله نوریان (۱۳۹۴) در پایان‌نامه «بررسی تطبیقی آرای خواجه نظام الملک و خواجه نصیرالدین طوسی» هدف این بود که اقدامات دو متفکر در جهت تعدیل فضا و پایداری نظام سیاسی و همچنین در روابط حاکم با مردم مطالعه شود. پایان‌نامه «مفهوم دوستی در اندیشه سیاسی ابن مسکویه رازی و خواجه نصیرالدین طوسی» به قلم بیات سرمدی (۱۴۰۱) به دنبال بررسی اندیشه‌های اخلاقی دو متفکر مسلمان با محوریت محبت و دوستی بود. با مرور آثار نوشته‌شده با موضوع اندیشه سیاسی و سیاست دوستی، محوریت آن در اندیشه خواجه نصیر آشکار است، اما تاکنون پژوهشی با موضوع سیاست دوستی در اندیشه سیاسی وی صورت نگرفته است. شکاف‌ها و نوآوری این پژوهش با سایر پژوهش‌های این حوزه، اول طراحی یک سازه نظری ترکیبی از نظریات اندیشمندان معاصر هانا آرنت و ژاک دریدا است که دغدغه دوستی داشته‌اند. دوم با استفاده از رویکرد کیفی، تحلیل محتوای جهت‌دار و بهره‌گیری از فن استنتاج، داده‌ها تحلیل می‌شود. درنهایت با معاصرسازی زبان طوسی، سیاست دوستی در فلسفه سیاسی وی دستگاه‌مند و براساس الگوی نظری بومی‌سازی می‌شود. به بیان ساده‌تر، محقق در مقام مفسر و با سؤال از متفکر، براساس روش قیاسی و استفاده از چارچوب نظری، متون وی را با تحلیل محتوای کیفی مطالعه و روزآمدسازی می‌کند. همچنین پژوهش‌های این حوزه را یک گام روبه‌جلو برده است.

۴. روش پژوهش

رویکرد پژوهش حاضر کیفی است و ریشه در پارادایم تفسیری دارد و ملازم آن است. در روش‌شناسی کیفی محقق به دنبال کشف معناست (ایمان، ۱۳۹۶: ۱۵۰-۱۵۴). پژوهش کیفی به معنای استفاده از روشی واحد نیست، بلکه بهره‌برداری از ترکیب روش‌های کیفی است (منوچهری، ۱۳۹۴: ۱۶۱-۱۶۳). در پژوهش کیفی رابطه محقق و متن دیالکتیکی یا رفت‌وبرگشتی است. محقق در این روش نه تنها از داده‌ها، متن و فرایند پژوهش فاصله نمی‌گیرد، بلکه همواره نقشی فعال دارد (ذکایی، ۱۳۹۹: ۵۳). در مرحله بعدی روش تحلیل محتوای جهت‌دار با طراحی نظام پرسش‌ها استفاده شد.

روش تحقیق، استنتاج از متن است. روشی که محمدباقر صدر در کتاب اقتصادنا و دیگر آثار خود از آن بهره برده و اصل آن از عبارت تجویزی امام علی (ع) «ذلک القرآن فاستنطقوها» است. در استنتاج، ابتدا پرسش‌ها از منابع نظری غرب در موضوع خاص استخراج می‌شود، اما پاسخ آن پرسش‌ها از منابع و متفکران غربی اخذ نمی‌شود. سپس نظام پرسش‌های استخراج‌شده بر متون دینی و آرای متفکران اسلامی عرضه می‌شود و درنهایت پژوهشگر می‌کوشد خود پاسخ فرضی آنان در قبال این پرسش‌ها را تدوین کند. گویی در نشست علمی، مصاحبه‌ای حضوری بین متفکران برقرار شده است و پرسش و پاسخ و به عبارت بهتر استنتاج صورت می‌گیرد. این فرایند ظرافت‌های کوچکی دارد که باید مدنظر قرار گیرد. در این پژوهش، به دلیل کلاسیک بودن متفکر موردی و سختی ادراک و فهم واژه‌ها، محقق (مفسر) با طراحی سازه نظری ترکیبی و روش ترکیبی بر قدرت حساسیت نظری خود در پژوهش می‌افزاید. نظام پرسش‌ها منطبق با شاخص‌های شکل‌دهنده سیاست دوستی در دستگاه فکری اندیشمند مورد مطالعه، تدوین و استخراج می‌شود.

نمودار ۱. الگوی روشی پژوهش

۵. ملاحظات مفهومی و نظری

دوستی مدنی یکی از مفاهیم و موضوعات محوری مرتبط با زندگی انسان‌ها است که در دوره‌های مختلف مکاتب فکری متعدد مورد توجه اندیشمندان و متفکران بوده است. اما در عصر جدید، اندیشمندان تلاش کرده‌اند تا با بازخوانی انتقادی اندیشه سیاسی مدرن، ضمن احیای مقوله‌های فراموش شده اندیشه سیاسی کلاسیک، بازتعریفی از آن‌ها ارائه کنند. در همین راستا این جریان با نوشته‌های نیچه در باب دوستی آغاز و با هانا آرنت و ژاک دریدا ادامه یافت و هر یک به نحوی خاص توجه خود را به دوستی معطوف داشته‌اند. از میان اندیشمندان معاصر حوزه دوستی هانا آرنت و ژاک دریدا به دلیل درک چالش‌های عصر مدرن و موسع بودن گستره دوستی‌شان در سیاست، برای طراحی سازه نظری انتخاب شده‌اند.

هانا آرنت، فیلسوف سیاسی برجسته قرن بیستم، دوستی را به عنوان یک عنصر مهم در فهم زندگی سیاسی و عمومی کانون توجه قرار می‌دهد. برخلاف مفهوم دوستی در زندگی خصوصی، آرنت به ارتباط دوستی در فضای عمومی و نقش آن در شکل دهی به سیاست و جامعه می‌پردازد. اولین گام در جهت فهم سیاست دوستی در اندیشه هانا آرنت مفهوم زندگی عمل‌ورزانه و ارجحیت آن بر زندگی نظرورزانه است. دوستی در نظر آرنت دقیقاً در قلمرو عمومی یا به تعبیر وی فضای مشترک شکل خواهد گرفت (آرنت، ۱۳۹۰: ۱۵۰).

ژاک دریدا با پی‌فکنی هرگونه سنت متافیزیک غربی، سیاست دوستی را به عنوان طرحی نو در انداخت. از مهم‌ترین مقوله‌هایی که ذهن دریدا را به خود مشغول کرد و دغدغه اصلی وی در گشودن مرزهای فلسفه به سوی سیاست بود، مسئله دوستی است. دوستی در نمونه سنتی خود، همواره با طرد دیگری همراه است، اما دریدا تلاش می‌کند این مفهوم را بازتعریف کند تا از یک رابطه انحصاری به رابطه‌ای بازتر تبدیل شود؛ بنابراین دوستی وی مبتنی بر پذیرش دیگری است. با پذیرش دیگران راه برای پذیرش تفاوت‌ها نیز هموار می‌شود. به این ترتیب دایره دوستی در نظر دریدا نسبت به ارسطو که دوستی را مبتنی بر شباهت‌ها و امر اجتماعی می‌دانست گسترده‌تر است.

بر اساس نظریات این دو که به سیاست دوستی در دوره معاصر پرداخته‌اند و با سیاست دوستی کلاسیک مدنظر ارسطو متفاوت است، عناصر شکل‌دهنده «سیاست دوستی» اخذ و تعریف می‌شود.

۱. پذیرش دیگری: بدین معنا که وجود دیگری بدیهی و ناگزیر است. آنچه اهمیت دارد نحوه مواجهه ما با دیگری است. نحوه مواجهه نیز در گرو نحوه نگاه و بازنمایی دیگری در زندگی ماست. از نظر او محور دوستی پذیرش دیگری است. دوستی جا را برای دیگری باز می‌کند و به دیگری خوشامد می‌گوید (دریدا، ۱۹۹۷: ۱۱؛ مرتضوی، ۱۳۹۶: ۲۹)؛

۲. پذیرش تفاوت: در نظریه دریدا پذیرش تفاوت‌ها مهم‌ترین عنصر دوستی است؛ به این معنا که دوستی واقعی با پذیرش تفاوت‌ها است که تحقق می‌یابد و به جای تأکید بر شباهت‌ها مانند ارسطو پذیرش تفاوت‌ها را حیاتی می‌داند (دریدا، ۱۹۹۷: علوی‌پور، ۱۳۹۰: ۱۲). همچنین به نظر آرنت، دوستی در سیاست می‌تواند راهی برای احترام به تفاوت‌ها و پرهیز از خشونت باشد. به عبارت دیگر، دوستی به معنای درک و پذیرش تفاوت‌ها در کنار برابری سیاسی است؛

۳. قدرت: قدرت از نظر آرنت یک مفهوم فیزیکی نیست؛ مفهومی انتزاعی و ذهنی است. آن چیزی است که حیطه عمومی انسان‌هایی را که در فضای عمومی با هم عمل می‌کنند شکل می‌دهد و شرط بقای قدرت را «باهم‌بودن انسان‌ها برای عمل کردن» می‌داند (آرنت، ۱۳۹۰: ۳۰۷-۳۰۵). قدرت فقط در جایی گسترش می‌یابد که افراد متعددی «به هم پیوندند و با قول و قرار، عهد و پیمان، بیعت دوجانبه خود را به هم گره بزنند» (آرنت، ۱۹۶۵: ۱۸۱)؛

۴. برابری و برادری: آرنت معتقد است برابری یکی از اصول اساسی فضای عمومی و زندگی سیاسی است و می‌تواند در دوستی وجود داشته باشد. او بر این باور بود که برابری در فضای عمومی یعنی همه افراد به عنوان شهروندان مستقل و برابر در تصمیم‌گیری‌های سیاسی مشارکت دارند و صدای آنان در این عرصه به حساب می‌آید (نیکسون، ۲۰۱۵: ۱۷۰-۱۷۴). در دستگاه فکری دریدا جنسیت، قومیت، تفاوت‌های مذهبی و سیاسی جایگاهی ندارد و انسانیت و برابری انسانی ارزش و اهمیت دارد (دریدا، ۱۹۷۶: ۱۶۴)؛

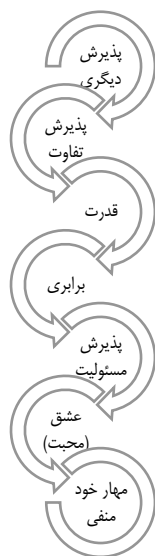
۵. پذیرش مسئولیت (دوستی مسئولانه): عنصر مهم دیگر در نظر دریدا است. وی اعتقاد دارد باید دیگری را به رسمیت شناخت و در مقابلش مسئول بود. دریدا به تأسی از نیچه که آزادی و مسئولیت را از ضروریات دوستی می‌شمارد که با اولویت‌بخشیدن دیگری نسبت به خود، خود را در مقابل دیگری مسئول می‌داند (عزیزاللهی، ۱۳۹۶: ۴۵ به نقل از دریدا ۱۹۸۸)؛

۶. عشق: دریدا دوستی را عشقی بی‌قیدوشرط می‌داند و نه دوست‌داشتن در ازای دوست داشته‌شدن (دریدا، ۱۹۹۷: ۸). عشق مطلقى که دریدا از آن سخن می‌گوید، با خصوصیات خوب اخلاقی یا ظاهری توصیف نمی‌شود، بلکه او در جستجوی یگانگی مطلق است. به نظر دریدا تعریف عشق این‌گونه است: «عشق به تو چون هستی» (عزیزاللهی، ۱۳۹۶: ۳۱). وی خواستار نوع گسترده‌ای از دوستی و عشق سیاسی است که همه افراد، فارغ از جنسیت، ملیت، طبقه یا دین، در آن جای داشته باشند.

به دلیل محدودنکردن الگوی نظری به متفکران غربی، اخذ شاخصی که بتواند گستره «سیاست دوستی» را افزایش دهد، خالی از لطف نیست؛ بنابراین «مهار خود منفی» که می‌تواند در ارتباط با دگرپذیری، دگردوستی و مقدم‌دانستن دیگری بر خود قرار گیرد انتخاب شد؛

۷. مهار خود منفی: خود منفی به خودی گفته می‌شود که از «خود حقیقی» یا «فطرت الهی» انسان فاصله گرفته و در بند تمایلات نفسانی، غرایز حیوانی و دلبستگی به دنیا گرفتار شده است. این نوع خود، برخلاف «خود مثبت» یا «خود الهی»، به دنبال منافع شخصی و ارضای شهوات است و از مسئولیت‌پذیری اخلاقی و اجتماعی دور می‌شود. امام خمینی معتقد است این خود «حب نفس» است که رأس همه خطاها (امام خمینی ۱۳۸۹، ج ۱۶: ۱۶۳) و ریشه بسیاری از مشکلات اجتماعی مانند اختلاف، نزاع، درگیری و دشمنی است که از طریق خودفراموشی و نسیان خود مهار می‌شود. با مهار «خود منفی» در جامعه از فضای نزاع کاسته می‌شود و دوستی جای آن را می‌گیرد.

براساس شاخص‌های کشف‌شده از دستگاه فکری متفکران، با دگرپذیری و پذیرش تفاوت‌ها در دیگران هر نوع غیریت‌سازی که به منازعه منجر شود کنار نهاده می‌شود. پس از پذیرش دیگران می‌توان در یک فضای عمومی و مشترک با هم بود. قدرت که در دل دوستی مدنظر آرنت وجود دارد، شاخص دیگری است. در فضای عمومی و دوستی، تمامی انسان‌ها فارغ از نژاد، جنسیت، مذهب یا یکدیگر برابرند. مسئولیت‌پذیری در برابر دیگری از ضروریات دوستی نزد دریدا است. همچنین عشق به دوست نه به‌خاطر چیزی، بلکه به‌خاطر خود دوست نیز از مفاهیم مهم نزد دریدا است. در مهار خود منفی، انسان با خودفراموشی و ارجح‌دانستن دیگری بر خود دایره دوستی را گسترش می‌دهد. مجموع این شاخص‌ها زنجیره‌وار به‌عنوان یک الگوی نظری برای سیاست‌سازی دوستی می‌تواند مدنظر قرار گیرد. در گام دوم براساس الگوی نظری تدوین شده، نظام پرسش‌ها طراحی می‌شود.

نمودار ۲. الگوی تحلیلی پژوهش

۵-۱. نظام پرسش‌ها

۱. آیا در دستگاه فکری متفکر دگرخواهی پذیرفته شده است؟
 ۲. پذیرش تفاوت‌ها چطور به سیاست دوستی منجر می‌شود؟
 ۳. قدرت چگونه به سیاست دوستی در اندیشه سیاسی متفکر منجر می‌شود؟
 ۴. مفهوم برابری در فلسفه سیاسی اندیشمند چه ارتباطی با سیاست دوستی دارد؟
 ۵. مسئولیت در دوستی چگونه به سیاست دوستی می‌انجامد؟
 ۶. عشق در اندیشه سیاسی متفکر چگونه منجر به سیاست دوستی می‌شود؟
 ۷. مهار خود منفی چگونه اسباب ایجاد سیاست دوستی را فراهم می‌کند؟
- * پاسخ به پرسش‌ها در قالب مداخل و سبدها پیگیری خواهد شد.

۶. بسامدهای واژه دوستی

در این بخش بسامدهای واژه دوستی به دلیل فاصله زمانی با متفکر و نزدیک شدن به ذهن وی واژگان مورد استفاده خواجه طوسی بررسی می‌شود.

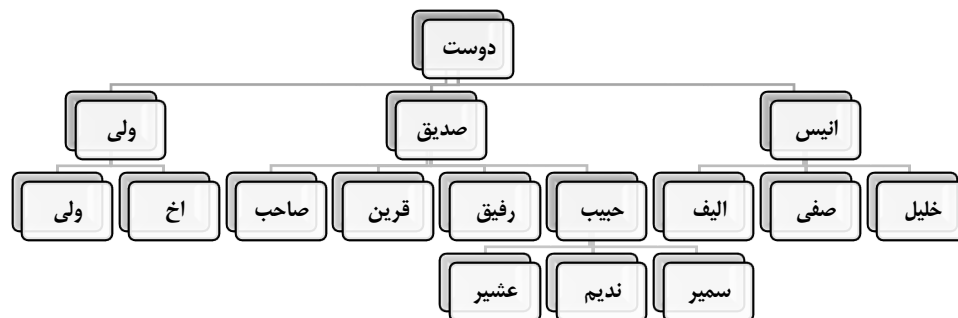
صدیق: دوست صادق و واقعی؛ کسی که هرگز به زبانش چیزی ادعا نمی‌کند مگر آنکه قلباً آن را قبول داشته، در عمل نیز آن را به انجام رساند.

الیف (الفت، تألیف، تألف): دوست خوش‌رو و خوش‌مشرّب؛ اتصال چیزی به چیز دیگر یا چیزهای دیگر.

اخ (اخوت): برادری که رابطه خونی دارد؛ اخ برای شما کسی است که از پدر مادر شما یا یکی از آن‌ها زاده شده باشد.

رفیق: یار؛ اشاره به سازگاری و همگرایی بدون خشونت دارد.

انیس (مونس، انس): دوست خوش‌خلق و خوش‌برخورد؛ به ظهور و بروز چیزی و هر تجلی به‌جز توحش (امیر محلاتی، ۱۴۰۰: ۲۹۷-۳۰۳).

۷. یافته‌های پژوهش

براساس سازه نظری پژوهش، در پرسش از متفکر موردی و اخذ پاسخ‌ها از وی، پاسخ‌های وی تحلیل می‌شود.

۷-۱. دوستی مبتنی بر پذیرش دیگری

خواجه نصیر طوسی از اهمیت دوستی با خود در دوستی با دیگران سخن گفته است: «اما خیر فاضل که از ذات خود متمتع بود و بدان مسرور، هر آینه ذات خود را دوست دارد و غیر او ذات او را هم دوست دارد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۷۳). همچنین وی اعتقاد دارد که دوستی با دیگران یا دگردوستی بر خوددوستی مقدم است. «محبت دیگران بر محبت خود مرتب باشد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۷۳). براین اساس به نظر خواجه نوعی نوع دوستی فراگیر در عالم اسلامی مشهود است. نوع دوستی و دگردوستی در اندیشه خواجه طوسی به معنای وسیع، پذیرش دیگری است.

خواجه طوسی شرط بقای اجتماع را نیاز افراد جامعه به دیگری می‌داند که برای رسیدن به کمال و سعادت که غایت جامعه است نیازمند یکدیگرند «و چون اشخاص نوع انسان در بقای شخص و نوع به یکدیگر محتاج‌اند و وصول ایشان به کمال بی بقا ممتنع، پس در وصول به کمال محتاج یکدیگر باشند و چون این چنین بود، کمال و تمام هر شخصی به دیگر اشخاص نوع او منوط بود» (طوسی ۱۴۱۳ ق: ۲۵۵). خواجه داشتن الفت و هم‌رایی با آحاد مردم را براساس طبع مدنی انسان می‌داند. آن چیزی که دو نفر با زبان متفاوت یا مذهب متفاوت را به یکدیگر پیوند می‌دهد، سنت واحد است. براین اساس اگرچه زبان یا مذهب یا ملیت افراد متفاوت باشد، اما با یک وجه مشترک مانند سنت واحد می‌توان جامعه و فضای مشترک با دیگران تشکیل داد «با آنکه حکمت الهی در اجتماع انسان بر الفت است و هم‌رایی و بر ضد تنافر، چون انسان مدنی است، طبعاً و باید افراد آنان به یاری یکدیگر حوائج خویش را برآورند» (طوسی ۱۳۷۲: ۴۸۲).

واقعه مهم عصر خواجه نصیر حمله مغول‌ها بود. خواجه نصیر با پذیرش دیگری و دگرخواهی و بسط سیاست دوستی توانست در دستگاه هلاکوخان جایگاه بالایی بیابد و به پیشرفت علم کمک قابل توجهی بکند. محمد مدرسی زنجانی در کتاب سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی می‌نویسد: «طوسی علاوه بر منزلت علمی، توانست بر هولاکو نیز تأثیر گذارد و به تدریج بر عقل وی چیره گردد و این خون‌خوار را رام کند و وی را متوجه اصلاح امور اجتماعی و فرهنگی و هنری نماید» (امین ۱۴۲۵ ق: ۳۹۶-۳۹۷). درواقع هنر خواجه نصیرالدین طوسی این بود که می‌دانست با هر کس به چه زبانی سخن بگوید.

براساس مداخل بالا متفکر پاسخ داد در دستگاه فکری اش دگرخواهی مذهبی مانند کارگزاران سنی مذهب، نژادی مانند نژاد عرب عراق پذیرفته شده است. اصلاً به نظر وی در اجتماع با دیگران است که نظام مطلوب شکل می‌گیرد و براساس محبت قوام می‌یابد. نوع دوستی یا به عبارت بهتر خواستن خیر دیگری به‌خاطر دیگری است و محبت درواقع به فضیلت تعلق می‌گیرد که فرد ابتدا در خود پیدا می‌کند و دوستی تسری این رابطه با دیگری است. این نوع خوددوستی درواقع فضیلت است و نه خودخواهی مذموم (ابوالحسنی نیارکی، ۱۴۰۲: ۱۳۴).

۷-۲. دوستی مبتنی بر پذیرش تفاوت

خواجه نصیر در رتبه‌بندی انواع دوستی از محبت اخیار نام می‌برد و بیان می‌دارد آن‌ها از تخالف و نزاع که منشأ آن از تفاوت‌ها و تمایزات است، به‌دور هستند. به نظر خواجه در محبت اخیار هیچ‌گونه مخالفت و توجه به تفاوت‌ها وجود ندارد. «محبت اخیار چون از انتظار منفعت و لذت حادث نشده باشد، بلکه موجب آن، مناسبت جوهر بود و مقصد ایشان خیر محض و التماس فضیلت باشد، از شائبه مخالفت و منازعات منزله ماند و نصیحت یکدیگر و عدالت در معامله که مقتضای اتحاد بود به تبعیت حاصل آید و این بود معنی آنچه حکماً گفته‌اند در حد صدیق که صدیق تو، شخصی بود که او تو باشد در حقیقت و غیر تو به شخص» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۶۸).

خواجه نصیر وجود تفاوت و عیب را در دوستان بدیهی می‌داند و توصیه می‌کند اگر در دوست خود عیبی مشاهده کردید، باید آن را پذیرفت و با لطافت به او گوشزد کرد و مانند طیب بر بیمار با وی مهربان بود. «و چون بر دوست عیبی بیند، با او موافقت باید نمود. موافقتی لطیف

که در ضمن او باشد ارشاد و تنبیه او، چه طبیب به تدبیر غذائی معالجه کند رنجی را که تا استاد بر شق و قطع آن اقدام نماید» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۸۹).

طوسی در پاسخ به اینکه پذیرش تفاوت‌ها چطور به سیاست دوستی منجر می‌شود، پاسخ می‌دهد که محبت و دوستی موجب همبستگی میان افراد و مانع گسست و ایجاد شکاف پیوندهای اجتماعی می‌شود. وجود و تداوم همبستگی نیازمند پذیرش تفاوت‌های قومی، فرهنگی، دینی مذهبی و زبانی است؛ بنابراین با پذیرش تفاوت‌ها می‌شود همبستگی، وحدت و اتحاد را حفظ کرد و سیاست دوستی را گسترش داد.

۷-۳. دوستی مبتنی بر قدرت

پرسش این شاخص این است که قدرت چگونه در دل سیاست دوستی خواجه نصیر قرار می‌گیرد؟ درواقع فضای مشترک باهم بودگی انسان‌ها محل شکل‌گیری سیاست دوستی است. قدرت به معنای باهم‌بودن در مکان مشترک در فضای فکری خواجه با «اجتماع داشتن»، «مجتمع شدن»، «اتحاد»، «وحدت» و «تعاون» تقارن دارد.

خواجه نصیر در باب چهارم رساله اخلاق محتشمی با شروع آیه «واعتصموا بحبل الله جميعاً ولا تفرقوا» درباره لزوم داشتن اتحاد صحبت به میان می‌آورد. در ادامه ذیل این آیه از آیات ۱۵۳ سوره انعام، ۱۰۵ سوره آل عمران، ۱۱۸ سوره هود و ۴۶ انفال بر عدم اختلاف و نزاع تأکید می‌نماید؛ زیرا تفرقه و اختلاف مانع شکل‌گیری سیاست دوستی می‌شود. (طوسی، ۱۴۱۳: ۱۱۹)

حقیقت محبت، طلب اتحاد است با چیزی که اتحاد با آن در تصور طلب کمال باشد (یوسفی راد، ۱۴۰۱: ۱۳۶). از نظر خواجه نصیر طوسی محبت و دوستی مداوم، اتحاد و انسجامی طبیعی در اجتماع پدید می‌آورد. ریشه محبت، انس و الفتی است که در طبیعت انسان‌ها نهاده شده است و ارتباطات اجتماعی و نظام اجتماعی نیز به آن وابسته است. «پس محبت طلب شرف و فضیلت و کمال بود و هرکه این طلب در او بیشتر بود، شوق او به کمال زیاده بود و وصول بدان بر او سهل‌تر» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۱۹).

خواجه طوس برای مسلمانان با بهره‌گیری از روایت، عبارت «ید واحده» را به کار می‌برد و تمام مسلمانان را متحد و یکی می‌داند. در برابر مخالفان خود «لمسلمون ید واحدة علی من سواهم. ذو الوجهین لا یكون: جمله کسانی که تسلیم کرده باشند یکدست‌اند بر مخالفان خود» (طوسی، ۱۳۷۷: ۳۷). رحمت و نعمت در اجتماع و باهم‌بودن است و هرکه از اجتماع جدا شود، حتی از رحمت الهی دور و وارد جهنم می‌شود؛ بنابراین برای تأکید از روایات، احادیث و کلام بزرگان بهره می‌گیرد: «جمعیت رحمت بود و پراکنده شدن عذاب، دست رحمت خدا بر سر جماعت بود. هرکه از میان جماعت مفارقت کند، مرگ او بر جاهلیت بود. هر که در بهشت مقیم گردد، ملازم جماعت باشد» (طوسی، ۱۳۷۷: ۳۶).

اندیشمند در پاسخ به پرسش ابتدایی این‌گونه پاسخ می‌دهد که فضای باهم‌بودن و به دنبال آن به‌وجودآمدن اتحاد و یکرنگی قدرتی را میان آحاد جامعه شکل می‌دهد که می‌تواند برای سیاست دوستی فضاگشایی کند. این قدرت که توأم با همکاری و تعاون است، از نظر خواجه نصیر در مدینه و اجتماعات دینی-مذهبی شکل می‌گیرد؛ بنابراین براساس سرشت اجتماعی انسان، در باهم‌بودن و داشتن قدرت سیاست دوستی شکل خواهد گرفت؛ به‌طوری‌که حفظ محبت را در روابط میان مردم به جهت نقش آن در تمدن مهم می‌داند؛ چرا که به باور وی محبت نقشی اساسی در «محافظة نظام تألف دارد» (یوسفی راد، ۱۴۰۱: ۱۳۶).

۷-۴. دوستی مبتنی بر برابری

برابری در منظومه فکری خواجه نصیر با مفاهیمی مانند «برادری»، «عدالت»، «مساوات» و «معدلت» پیگیری خواهد شد. به نظر خواجه نصیرالدین، در جامعه‌ای که محبت و دوستی جریان داشته باشد، رابطه مردم با مسئولان روابط پدر و فرزندی و روابط شهروندان با یکدیگر برادرانه و مشفقانه خواهد بود. از نگاه وی اگر این‌گونه نباشد، فساد و هرج و مرج بر جامعه مستولی خواهد شد. «باید که محبت ملک، رعیت را محبتی بود ابوی، و محبت رعیت او را بنوی و محبت رعیت با یکدیگر اخوی، تا شرایط نظام میان ایشان محفوظ بماند... تا عدالت به توفیت حظ و حق هر یک قیام نموده باشد و نظام ثبات یافته. والا اگر زیادت و نقصان راه یابد و عدالت مرتفع گردد، فساد ظاهر شود و ریاست ملک،

ریاست تبلیی گردد و محبت به مبغضت بدل شود و موافقت مخالفت کرد و الفت به نفرت و تودد به نفاق و هر کسی خیر خود خواهد و اگرچه بر ضرر دیگران مشتمل بود تا صداقت باطل گردد و هرج و مرج که ضد نظام بود پدید آید» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۶۹).

۷-۴-۱. رابطه محبت و عدالت

عدالت از عوامل دیگری است که سبب همبستگی در جامعه و شکل‌گیری یک نظام سیاسی و حتی بقای آن می‌شود. عدالت با ایجاد وحدت (قدرت در دوستی) موجب حفظ نظام می‌شود و صفتی است که هم افراد جامعه و هم اجتماع افراد و نهادهای آن به آن متصف‌اند و مادامی که چنین باشد، آنان به اکمل فضایل نائل آمده‌اند؛ زیرا عدالت اکمل فضایل است و اگر اجتماعات بشری دچار فقدان محبت شوند، تنها عامل بقای نظام آن‌ها عدالت است (یوسفی راد، ۱۴۰۱: ۱۳۹).

خواجه نصیر عدالت یا معدلت پادشاه و رعایت حال مردم را ضروری می‌داند؛ زیرا قوام مملکت به برقراری عدالت است. وی چند نوع عدالت را برمی‌شمارد که وظیفه و مسئولیت حاکم برقراری آن است. «بر پادشاه رعایت حال رعیت حفظ قوانین معدلت لازم است. آنگاه وی قوانین و شرایط معدلت را شرح می‌دهد: «شرط اول معدلت، آن بود: که اصناف خلق را با یکدیگر متکافی دارد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۳۰۵). «شرط دوم در معدلت، آن بود که در احوال و افعال اهل مدینه نظر کند و مرتبه هر یکی بر یکی بر قدر استحقاق و استعداد تعیین کند» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۳۰۵) «و شرط سیم در معدلت، آن بود که چون از نظر در تکافی اصناف و تعدیل مراتب فارغ شود، سویت میان ایشان در قسمت خیرات مشترک نگاه دارد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۳۰۸). براین اساس همه خلق باید یکسان نگریسته شوند و در تقسیم خیرات عمومی باید برابری رعایت شود.

از دیدگاه خواجه نصیر، وجود محبت در اجتماع مهم‌تر از وجود عدالت است. همچنین وجود عدالت برای حفظ نظام را به دلیل فقدان محبت می‌داند و توضیح می‌دهد در یک جامعه، وجود محبت بر وجود عدالت ارجحیت دارد. «احتیاج به عدالت که اکمل فضایل انسانی است، در محافظت نظام نوع از جهت فقدان محبت است. چه اگر محبت میان اشخاص حاصل بودی، به انصاف و انتصاف احتیاج نیفتادی و محبت از اسباب اتحاد. پس بدین وجوه فضیلت محبت بر عدالت معلوم شد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۱۸).

در نتیجه استنتاج از متون خواجه مفهوم برابری در فلسفه سیاسی وی، با عدالت، مساوات، معدلت و تقسیم خیرات عمومی در جامعه تقارن دارد و موجب ایجاد مودت و مهربانی می‌شود و با سیاست دوستی مرتبط می‌شود. از طریق برقراری عدل و خیرات مشترک می‌توان سیاست دوستی را در جامعه بسط داد. حتی وجود محبت در جامعه مهم‌تر از عدالت است. به عقیده وی اگر میان مردم رابطه محبت و دوستی حاکم باشد، دیگر جامعه نیازی به انصاف ندارند.

۷-۵. دوستی مبتنی بر پذیرش مسئولیت

خواجه نصیر با تعیین مراتب دوستی نوعی از مسئولیت را در میان مرتبه اهل خیر نسبت به یکدیگر و نسبت به جامعه دینی به تصویر می‌کشد. مسئولیت مدنظر وی حضور در جامعه، ایجاد انس و دوستی مدنی است. خاصیت فضیلت‌مندی محبت اهل خیر، حضور در اجتماعات و انس گرفتن با مردم است. «چون انس طبیعی از خواص مردم است و کمال هر چیزی در اظهار خاصیت خود بود، پس کمال این نوع محبت، در اظهار این خاصیت است که این خاصیت مبدأ محبتی است که مستدعی تمدن و تألف است» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۶۴).

وی حضور مردم با یکدیگر در نمازهای پنج‌گانه را نوعی مسئولیت نسبت به آحاد مردم با یکدیگر و سپس به جامعه دینی دانسته است که موجب انس و تألیف قلوب می‌شود. «و این انس و محبت که طبیعی است و حکمت حقیقی نیز شرافت آن را تأیید می‌کند و شرایع و آداب محمود نیز مردم را به آن دعوت می‌کنند و از این سبب بر اجتماع مردم در عبادات و ضیافت تحریر فرموده‌اند... تا چون در روزی پنج بار مردمان در یک موضع مجتمع شوند، با یکدیگر مستأنس باشد که از درجه انس به درجه محبت رسند» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۲۳). مجتمع شدن، مستأنس شدن و محبت داشتن سه مفهومی است که خواجه در یک بافت متنی قرار می‌دهد؛ بنابراین موجب گسترش فضای دوستی سیاسی می‌شود.

طوسی در توصیه به اهل شمشیر یا نظامیان نیز مسئولیت‌هایی را تصریح می‌کند و در این تواصی دستور به یکدلی و شفقت می‌دهد. شفقت و یکدلی از معانی موجود در شبکه معنایی دوستی است. توصیه خواجه به آن‌ها دوستی است. «اهل شمشیر می‌بایست چهار شرط را رعایت کنند: با پادشاه یکدل باشند، جز به فرمان او عمل نکنند، بر یکدیگر مشفق باشند و مردانی کاردان بوده و آداب سلاح را آموخته باشند» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۱۰۶).

خواجه نصیر برای معلم و متعلم نیز مسئولیت و حق تعریف کرده است و به نظر وی محبت و دوستی شاگرد نسبت به استاد والاتر از محبت و دوستی اولاد نسبت به پدر خود است (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۳۸). متفکر در بخش هشتم کتاب انیس الطالبین وظایف معلم را در محبت و دوستی تشریح می‌کند. «نیز از وظایف معلم این است که بر شاگردان خود دلسوز و مهربان باشد» (طوسی، ۱۳۷۰: ۴۰). پس به عقیده خواجه در پاسخ به پرسش محقق وجود مسئولیت و وظیفه در دوستی مدنی در نظام فکری خواجه با مسئولیت راعی نسبت به رعیت، حاکم به مردم و برعکس، معلم نسبت به متعلم، شاگرد نسبت به استاد، وظایف مسلمانان نسبت به یکدیگر و آحاد جامعه صورت‌بندی می‌شود. دوستی مسئولانه خواجه می‌تواند بستر گسترش سیاست دوستی را در جامعه اسلامی و میان ملل اسلامی فراهم سازد.

۶-۷. دوستی مبتنی بر عشق و محبت

اگرچه طوسی برای مفهوم‌سازی دقیق محبت، میان آن با واژه‌هایی مانند عشق، مودت و صداقت تمایز قائل شده است، اما در این پژوهش بر مبنای شبکه معنایی دوستی و بسامدهای آن تمامی این مفاهیم در یک بافت متنی قرار می‌گیرد.

خواجه نصیر طوسی، عشق را نیز افراط در محبت، و مودت را خاص‌تر از آن معرفی می‌کند و علت عشق را یا فرط طلب لذت یا فرط طلب خیر می‌خواند (طوسی ۱۴۱۳ ق: ۲۶۱). عشق رابطه‌ای است میان دو تن (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۶۱). طوسی منتها درجه دوستی را یگانگی و اتحاد می‌داند. آن یگانگی‌ای که منشأش طلب خیر باشد، از نظر او قابل ستایش است.

از نظر خواجه عشق دو نوع مذموم و محمود دارد و این تقسیم‌بندی حاصل تفاوت دیدگاه در ستودن و نکوهش عشق است. «پس عشق دو نوع بود: یکی مذموم که از فرط طلب لذت خیزد. دوم محمود که از فرط طلب خیر خیزد و از جهت التباس فرق میان این دو سبب باشد اختلافی که میان مردم در مدح و ذم عشق بود» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۲۰).

عشق از نوع یگانگی و اتحاد، به نظر خواجه انتهای درجه دوستی است و شرافت هر موجودی بر مبنای وحدتی است که به آن رسیده است؛ چنان‌که خواجه می‌گوید: «و دیگر حکما به محبت اعتراف کرده‌اند و سریان عشق را در جملگی کائنات شرح داده و چون حقیقت محبت طلب اتحاد بود به چیزی که اتحاد با او در تصور طالب کمال باشد و ما گفتیم که کمال و شرف هر موجودی به حسب وحدتی است که بر او فایض شده است» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۱۸).

در تقسیم‌بندی محبت در اندیشه خواجه نصیر براساس تنوع علل دوستی، ویژگی‌های آن متفاوت می‌شود: «اقسام محبت در نوع انسان دو گونه بود: یکی طبیعی و دیگری ارادی. اما محبت طبیعی مانند محبت مادر به فرزند که اگر نه این نوع محبت در طبیعت مادر مفلور بودی، فرزند را تربیت ندادی و بقاء نوع صورت نبستی» (طوسی، ۱۳۷۷: ۲۱۸).

متفکر در پاسخ به پرسش محقق عشق را از نوع یگانگی و اتحاد می‌داند که انتهای درجه دوستی سیاسی است. بر این اساس خواجه نصیر پاسخ داد عشق، صداقت و محبت رابطه مستقیم دارند و دامنه سیاست‌سازی دوستی گسترش می‌یابد. حتی به نظر او از عشق و محبت میان یکدیگر می‌توان به توحید رسید و دوستی الهی را به دست آورد.

۷-۲. دوستی مبتنی بر مهار خود منفی

طوسی در خوددوستی، نوعی از خودگذشتگی و نفی خویش را با احسان کردن به دیگری به تصویر می‌کشد. «هرکس نفس خود را دوست دارد احسان کند. پس هرکس خواهد که با نفس خود احسان کند. چون اسباب دوستی یا خیر است یا لذت یا نفع، و کسی که میان این اقسام تفصیل نکند و بر رجحان یکی بر دیگری واقف نشود، نداند که با نفس خود چگونه احسان باید کرد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۳۳).

خواجه نصیرالدین دوستان را مانند خود می‌داند که در خوبی‌ها وی را شریک خود می‌کند؛ حتی به میزانی که تلاش می‌کند درجه معرفت یکدیگر را افزایش دهند. در سخنان طوسی، فراموشی و مهار خود منفی و ذم حب نفس به جایی می‌رسد که دوستان را چون خود می‌داند: «اصداً را به منزله نفس خود داند و ایشان را در خیرات خویش شریک شمرد و معارف و آشنایان را به منزله دوستان دارد و جهد کند که ایشان را از حد معرفت به درجه صداقت رساند به قدر امکان، تا تأیید خیر در نفس خود و رؤسا و اهل و عشیره و اصداً داشته باشد» (طوسی، ۱۴۱۳ ق: ۲۲۹)؛ بنابراین متفکر در پاسخ به پرسش این شاخصه پاسخ داد مهار خود منفی با ترجیح دادن دوست بر خود و همچنین شریک کردن دوست در خیرات امکان شکل‌گیری سیاست دوستی وجود دارد.

۸. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در میان متفکران مسلمان برخلاف فیلسوفان یونانی، توجه به مقوله دوستی مدنی کمتر است و غالباً در پردازش از این مفهوم از مقوله‌های کمکی مانند اخلاق، محبت و انس بهره گرفته می‌شود. با این همه کمبود منابع به معنای آن نیست که مسلمانان از این مفهوم غافل‌اند و آن را به هیچ گرفته‌اند. خواجه نصیر به مباحث مرتبط با محبت و دوستی پرداخته و در درگاه پادشاهان نوآوری جدی به وجود آورده است. محقق در مقام مفسر در عناصر شکل‌دهنده سیاست دوستی به استنتاج و پرسش از متفکر پرداخت و نتایج این گونه حاصل شد. طوسی کیفیت محبت در بین افراد اجتماع را سبب محفوظ ماندن شرایط نظام می‌داند. او عقیده دارد انسان‌ها به دلیل نیازهای ذاتی خود به یکدیگر وابسته‌اند و بدون همکاری نمی‌توانند زندگی کنند. از نگاه او، جامعه به واسطه دوستی میان اعضایش به وحدت و استحکام می‌رسد. به همین سبب حضور افراد در اجتماع به اعتقاد وی عامل ایجاد قدرت و اتحاد مطلوب می‌شود. با هم بودن افراد و اتحادشان در مدینه، به دلیل مدنی‌الطبع بودنشان ایجاد قدرت می‌کند و به این صورت انس، الفت و دوستی به وجود می‌آید. وی در مقایسه محبت با عدالت، محبت میان افراد را از عدالت برتر می‌داند. به باور طوسی، حکومتی که بر پایه عدالت و دوستی پایدارتر و موفق‌تر خواهد بود و دوستی میان حاکم و مردم موجب می‌شود که مردم به حاکم اعتماد و از او اطاعت کنند؛ زیرا احساس می‌کنند که حاکم به منافع آن‌ها علاقه‌مند است. طوسی در عناصری مانند پذیرش تفاوت‌ها و پذیرش دیگری، آن‌هایی را که متفاوت با ما هستند می‌پذیرد. وی در دستگاه هلاکو از کاردانان اهل سنت که دیگری مذهب شیعی معرفی می‌شوند، بهره می‌گیرد. خواجه نصیر در مبحث روابط، حقوق و تکالیف متقابل حکومت و مردم و روابط مردم با همدیگر، به ضرورت وجود محبت در این ارتباطات شدیداً تأکید دارد و معتقد است در این صورت عدالت در غایت حد و بهره خود ادا می‌شود و ثبات سیاسی و نظم تأمین می‌شود و هرج و مرج به حکومت راه نمی‌یابد. هرج و مرج و بروز نزاع و دشمنی زمینه گسترش دوستی را کم‌رنگ یا نابود می‌کند.

به نظر وی، واسطه ارتباط شاه با رعیت نیز محبت است. پادشاه با رعیت در شفقت و مهربانی و لطف و تربیت و تعهد، باید مانند پدری مشفق باشد؛ همچنان که رعیت نیز مانند پسری عاقل، در اطاعت، احترام و تعظیم به پدر، نباید چیزی را فروگذارد. از سوی دیگر، مردم و رعایا هم در اکرام و احسان به یکدیگر باید مانند برادرانی همراه و موافق باشند تا عدالت در روابط سلطان با رعیت و رعیت با سلطان و رعایا با یکدیگر، به بهترین شکل ممکن و در حقانیت تمام ادا شود. در این فضا است که سیاست دوستی مبتنی بر دوستی مسئولانه شکل می‌گیرد. خواجه طوسی عشق را عشق به تو چون هستی می‌داند نه عشق به تو به جهت منفعت و لذتی که داری. از نظر وی اعلی درجه محبت و دوستی یگانگی و اتحاد با معشوق است؛ به طوری که این یگانگی سبب نیل به عشق و محبت الهی نیز می‌شود. جایگاه محبت و به معنای حاضر دوستی سیاسی در نظر خواجه تا جایی است که انواع مدینه فاضله و غیرفاضله (جاهله) را براساس میزان محبت تقسیم‌بندی می‌کند. طوسی کیفیت محبت و دوستی در مدینه میان افراد اجتماع را سبب حفظ نظام می‌داند. به اعتقاد وی، در جامعه‌ای که دوستی سیاسی

جریان دارد محبت و انس نسبت به خداوند نیز وجود دارد. خواجه با مهار خود منفی، مذمت حب نفس و توجه به دیگری را شادی با شادی دوست و ناراحتی از غم دوست می‌داند. همچنین کمک و همکاری در کار دوست نیز نوعی دیگر از توجه به دوست و از خودگذشتگی در دوستی است. خواجه با از خودگذشتگی و مهار خود مذموم، راه را برای دیگری می‌گشاید و دوستی را می‌گستراند.

برای جمع‌بندی می‌توان گفت تمامی سبدهای سیاست دوستی با تحلیل متون خواجه نصیرالدین طوسی پر می‌شود. همچنین با معاصرسازی و روزآمدسازی نظریات وی براساس الگوی نظری طراحی شده و فهم سیاست دوستی، بستر سیاست‌سازی دوستی در نظام اسلامی و فراتر از آن جهان اسلام فراهم خواهد شد. با تألیف قلوب و سیاست دوستی خواجه نصیر می‌توان از بروز نزاع، درگیری، ترور و عملیات انتحاری در کشورهای مسلمان کاست و چهرهٔ مهربان اسلام را برای جهانیان به تصویر کشید.

۹. ملاحظات اخلاقی

در این پژوهش، کلیه موازین اخلاقی شامل رضایت آگاهانه شرکت‌کنندگان، اطمینان از محرمانه بودن اطلاعات افراد و ورود یا خروج داوطلبانه مشارکت‌کنندگان رعایت شده است. همچنین ملاحظات اخلاقی مطابق با اصول اخلاق در پژوهش مدنظر قرار گرفته است.

۱۰. سپاسگزاری و حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

۱۱. تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافع وجود ندارد.

۱۲. منابع

- آرنت، هانا (۱۳۹۰). وضع بشر. ترجمه مسعود علیا. تهران: ققنوس.
- آرنت، هانا (۱۳۹۴). حیات ذهن. ترجمه مسعود علیا. تهران: ققنوس.
- امیر محلاتی، محمدجعفر (۱۴۰۰). دوستی در سپهر اندیشگی شرق و غرب. تهران: طرح نو.
- امیر محلاتی، محمدجعفر (۱۳۹۹). دوستی به مثابه جهان‌بینی. تهران: هرمس.
- امام خمینی (۱۳۸۹). صحیفه نور جلد ۱ تا ۲۲. تهران: مؤسسه نشر و تنظیم آثار امام خمینی.
- امین، حسن (۱۴۲۵ ق). اسماعیلیون و مغول و خواجه نصیرالدین طوسی. قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی مذهب اهل بیت (ع).
- ایمان محمدتقی (۱۳۹۶). فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی. چاپ چهارم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ابوالحسنی نیارکی، فرشته (۱۴۰۰). اخلاق نیکی محور مدنی مبتنی بر محبت و دوستی از منظر خواجه نصیر. پژوهشنامه اخلاق، ۵۳(۱)، ۷۲-۵۳.
- ابوالحسنی نیارکی، فرشته (۱۴۰۲). تبیین دگردیسی تاریخی آموزه دوستی و محبت افلاطونی ارسطویی در اندیشه فارابی و طوسی (در عرصه روابط انسانی). تاریخ فلسفه، ۱۳(۴)، ۱۲۹-۱۵۲.
- برزگر، ابراهیم (۱۳۹۳). اندیشه سیاسی امام خمینی؛ سیاست به مثابه صراط. تهران: سمت.
- برزگر، ابراهیم (۱۴۰۲). صراط، سیاست‌سازی و سیاست فهمی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای. تهران: انقلاب اسلامی.
- بیات سرمدی، وحید (۱۴۰۱). مفهوم دوستی در اندیشه سیاسی ابن مسکویه رازی و خواجه نصیرالدین طوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران.
- پورجوادی، نصرالله، و وسل، ژیا (۱۳۷۹). دانشمند طوسی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- حسینی، سید فضل‌الله، و میناگر، غلامرضا (۱۳۸۶). آشنایی با فیلسوفان مسلمان (خواجه نصیرالدین طوسی). تهران: کانون اندیشه جوان.
- حمله‌داری، سعیده، و فاضلی، سید احمد (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی دیدگاه غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی دربارهٔ سبب و متعلق دوستی. فصلنامه علمی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، ۱۲(۴)، ۲۹-۱۵. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2023.350144.1562>
- حقیقت، سید صادق (۱۳۹۱). روش‌شناسی علوم سیاسی. قم: دانشگاه مفید.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۹۹). هنر انجام پژوهش کیفی: از مسئله‌یابی تا دگارش. تهران: آگاه.

- رضوی، سید ابوالفضل (۱۳۸۹). طبقات اجتماعی در نظرگاه خواجه نصیرالدین طوسی. مطالعات اسلامی، ۴۲(۲)، ۹۱-۱۱۶.
- زاغری، طاهره، بخشایشی اردستانی، احمد، و اشرفی، اکبر (۱۳۹۹). اخلاق سیاسی از منظر دو اندیشمند اسلامی: خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه نظام الملکی. فصلنامه علمی پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، ۱۰(۳)، ۶۵-۹۸.
- طباطبایی، سید جواد (۱۴۰۰). زوال اندیشه سیاسی در ایران. تهران: مینوی خرد.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۱). اوصاف الاشراف. مشهد: امام.
- طوسی خواجه نصیر (۱۴۱۳ ق.). اخلاق ناصری. چاپ اول. تهران: علمیه اسلامی.
- طوسی خواجه نصیرالدین (۱۳۷۷). اخلاق محتشمی. تهران: دانشگاه تهران.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۴۳۱ ق.). جامع المقدمات. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۷۰). انیس الطالبین. قم: حاذق.
- علوی‌پور، محسن (۱۳۹۸). دوستی در تاریخ اندیشه سیاسی غرب. تهران: روزنه.
- علوی‌پور، محسن، و بحرانی، مرتضی (۱۳۹۰). دوستی کلاسیک و همبستگی معاصر. فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۲۵، ۱۳۷-۱۶۲.
- علوی‌پور، محسن (۱۳۹۵). نقد دریدا بر روایت‌های دوستی در تاریخ اندیشه سیاسی. فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۷(۴)، ۱۱۰-۱۴۳.
- عزیزالهی، فهیمه (۱۳۹۶). دوستی فکری و همبستگی اجتماعی: بررسی مقایسه‌ای آرای ژاک دریدا و یورگن هابرماس. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی. دانشکده حقوق و علوم سیاسی. دانشگاه خوارزمی. تهران.
- کاشانی، انسیه، رکعی، محمد، و نصرتیان، مهدی (۱۳۹۹). نقش اراده انسان در محبت از منظر اخلاق اسلامی. اخلاق وحیانی، ۱۰(۲)، ۶۵-۹۰.
- <https://doi.org/10.22034/ethics.2021.127077>
- کلباسی، حسین، الهیان، مجتبی، و محرابی، الهام (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی اندیشه اخلاقی ارسطو و خواجه نصیرالدین طوسی. فلسفه دین، ۱۳(۳)، ۳۷۹-۴۰۶.
- <https://doi.org/10.22059/jpht.2016.60277>
- مرتضوی، رحمان (۱۳۸۸). فلسفه سیاسی دریدا. پایان‌نامه کارشناسی ارشد فلسفه غرب. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه اصفهان.
- منوچهری، عباس (۱۳۹۴). رهیافت و روش در علوم سیاسی. تهران: سمت.
- منوچهری، عباس (۱۳۸۴). دوستی در فلسفه سیاسی. دوفصلنامه پژوهش علوم سیاسی، ۱، ۱۰۹-۱۳۰.
- نوریان، حامد (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی آراء خواجه نظام الملک توسی و خواجه نصیرالدین طوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی. دانشگاه آزاد واحد تهران مرکز. تهران.
- یوسفی راد، مرتضی (۱۳۷۹). نظریه دولت در اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی. موسسه آموزش عالی باقرالعلوم. تهران.
- یوسفی راد، مرتضی (۱۳۸۳). جایگاه سیاست در آثار خواجه نصیرالدین طوسی. فصلنامه علوم سیاسی، ۷(۲۵)، ۲۳۱-۲۴۶.
- یوسفی راد، مرتضی (۱۴۰۱). اندیشه سیاسی خواجه نصیرالدین طوسی. قم: بوستان کتاب.
- Ardent.Hanna, (1965). *On Revelation*. New York: Viking.Rev.ed.
- Derrida, Jacques (1976). *Of Grammatology*. trans. Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Derrida, Jacques (1997). *Politics of Friendship*. Trans. George Collins. London: Verso.
- Nixon, John (2015). *Hannah Arendt and the Politics of Friendship*, London: Bloomsbury Academi.